

18. sajandi mõisamaastike uurimise ja käsitlemise vajadusest kaasaegses maastikuplaneerimises

Considering the 18th Century Estonian Manorial Landscapes in Contemporary Planning

Sulev Nurme

E-mail: info@sulevnurme.org

Copyright © 2019 by Nurme

Abstract

The period of peace following the Great Northern War (1700 – 1721) allowed Estonian manor culture to flourish. The baroque manorial cores, acting as local economic and cultural centres, turned into visual and symbolic landmarks that defined the local landscapes and land-use patterns. Baroque manor ensembles, due to their theatrical layout, are closely connected to their surrounding landscapes. This in turn means it is impossible to holistically understand, protect or present these ensembles without the added context of their surrounding landscape. The following article is based on author's PhD thesis "Understanding the role of 18th Century Estonian manor ensembles in contemporary planning and conservation" and discusses how the conceptual characteristics of Estonian baroque manor ensembles and their landscapes are essential to perceiving the manor ensemble as an architectural whole. The results presented in this article define different areas in manorial landscapes in which spatial developments can have either a neutral, positive or negative effect on the overall manor ensemble. In addition to this, the article gives examples of possible developments that can enhance or diminish the significance of a baroque manor ensemble as a distinct architectural space. Understanding the spatial qualities and phenomena that affect the semantic field of baroque ensembles, allows us to direct the spatial developments of these areas in a way that helps preserve their spatial qualities and values in the best possible manner. Even though the article concentrates on a rather specific phenomenon in the form of baroque manorial landscapes, the same analytical approach can be used to study other areas of built environment and cultural landscapes.

Key words:

Estonian manor ensemble, cultural landscapes, baroque ensemble, land-use patterns, spatial developments.

1. Sissejuhatus

Viimase poole sajandi jooksul on maailmas üsna palju kõneldud vajadusest käsitleda ehituspärandit mitte museaalselt kaitstud üksikobjektidena, vaid nõ ruumiliste kooslustena, mis moodustavad ühtse ajalooliselt väljakujunenud terviku ühes hoonete, rajatiste ja maastikuga selle kõige laiemas tähenduses¹. Vajaduse selliseks käsitluseks tingivad olulised muutused väärtuslikuks peetava ehituspärandiga seotud ümbruskonnas, mis tulenevad ajalooliste kihistustega mitteametavast ehitus- ja arendustegevusest, põllumajandusliku tootmise hoogustumisest, intensiivistuvast metsakasutusest, turismi hoogustumisest jne. Ajalooliselt väljakujunenud ruumisituatsiooni muutmine võib kaasa tuua väärtuslikule ruumiobjektile omistatavate väärtuste vähenemise, transformeerumise või äärmisel juhul ka väärtuste kao. Ohustatud on loomulikult igasugune ehituspärand, kuid eriti mõjutab maastiku muutumine neid objekte, mille väärtused ja omadused on vahetult seotud neid ümbritseva ruumilise keskkonnaga, või maastikuarhitektuurne ruumipärand², mis olemuslikult ei ole määratletav konkreetset piiritletava ehitusmahuga. Tüüpiliste näidetena võiks siinkohal välja tuua juhtumid, kus ehitustegevuse tõttu muutub ajalooliselt väärtuslike hoonete või rajatiste vaadeldavus, nendega vahetult seotud ruumi avatus, nendega vahetult seotud ruumi valgustingimused, nendega olemuslikult seotud ruumiosade arhitektuurikeel ja kvaliteet³. Mainitud ruumiomadused on küll füüsiliselt mõõdetavad, kuid nendega seotud väärtushinnangud on tunnetuslikud.

Ruumikoosluste tunnetuslikke omadusi võetakse kokku sageli mõistega "miljö"⁴, mille tähenduse mõtestab enda jaoks samas iga ruumis osaleja personaalselt sõltuvalt oma hoiakutest, teadmistest ja kogemustest. Kuna ent miljö (nagu ka väärtuslik linnaruum, väärtuslik maastik jmt) ei ole üheselt defineeritav, siis üldise määratlusena jääb see sageli laialt tõlgendatavaks ka ajalooliselt väärtuslike objektidega seotud ruumiloomes. Nii tekivad ruumilahendused, mis on juriidiliselt korrektsed, kuid *de facto* ei arvesta või lähtuvad ebapiisavalt ajaloolise objekti väärtuste säilimiseks selle olemuslike ruumiomaduste hoidmiseks vajalikest ruumilistest eeldustest⁵.

Ajaloolistel põhjustel on Eesti arhitektuuripärandis silmapaistvalt esindatud mõisaarhitektuur. Võib isegi öelda seda, et tänane Eesti maastikupilt ja maastikumuster on kujunenud suuresti mõisasüdame arhitektuurse ruumiprogrammi realiseerumise tulemusel. Seejuures murrangulised muutused kohalikus maastikupildis toimusid Põhjasõja järgselt 18. sajandil, kui sõjast laastatud mõisad ehitati üles ajastule omases barokses vaimus. 18. sajandi jõulise maastikukäsitlusega kujundati ümber mõisasüdamed ja nende ümbruste maastikud sageli kilomeetrite ulatuses, mis tänu oma spetsiifilistele ruumiomadustele eristuvad maastikus äratuntavalt tänini isegi siis, kui hooned ja rajatised on hävinenud⁶. Seega võib öelda, et

¹ Näiteks Zbigniew Kobylinski (Koblinsky 2006) ja Ljudomir Lozny (Lozny 2006, 15-21) Poolas, Valgevenes Ruslan Gorbatsov (Горбачев 2010), Leedus Algimantas Gražulis (Gražulis 2007) ja Albinas Mocevičius (Mocevičius 2010), Lätis Aija Ziemelniece (Ziemelniece 2016), Silvija Rubene (Rubene, Lāčauniece 2013), Kristīne Dreija (Dreija 2013) ja mitmed teised autorid – vt täpsemalt viidatud allikad.

² Vroom, M., J. 2006. *Lexicon of Garden and Landscape Architecture*. Birkhäuser. Basel, Boston, Berlin; 151-152

³ Nurme, S. 2019. Understanding the role of 18th century Estonian manor ensembles in contemporary planning and conservation. Doctoral Thesis. Taltech Press, Tallinn, 102-123

⁴ Hansar, L. 2005. Nähtav ja nähtamatu linnas. *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2/3. Tallinn, 2005, 92-122; 93-94

⁵ Nurme, S., Kotval, Z., Nutt, N., Hiob, M., Salmistu, S. 2014. Baroque manorial cores and the landscape. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 4(2), 166 – 183.

⁶ Nurme, S. 2019, 102-123

mõisapärandi poolt vormitud ja mõtestatud maastikud on Eesti kaasaegse maastikumustri ja maastikupildi geneesis üheks seda kõige enam mõjutanud nähtuseks ja ka kohaliku identiteedi kandjaks.

Olenemata sellest, kas mõisaansambel või selle osad on riiklikult kaitstud, sõltus selle tajumine väärtusliku ruumina eelkõige ruumis osaleja teadmistest ja kogemusest⁷. Kaasaegne ajalooliselt väärtusliku arhitektuuripärandi käsitus väärtustab objekti või rajatist terviklikult koos maastikuga, mis annab ruumikooslusele füüsilise ja kultuuriloolise konteksti⁸. Väärtustada ent saab vaid neid üksikobjekte, ruumikooslusi ja nähtusi, mis on ruumis osaleja jaoks tähenduslikud, assotseerudes konkreetse ajaloolise stiili, sündmuse või neist tulenevate muude teadmiste ja kogemustega. Ajaloolise arhitektuuripärandi tähenduslikkuse puhul on ruumi väärtuste tähenduslikkuse põhiatribuutideks vanuse ja autentsuse mõõde⁹. Arhitektuuriansambli tähenduslikkuse määratlemiseks tuleb defineerida selle olemuslikud elemendid ja struktuurid, mis läbi neile omistatavate tähenduste on väärtuslikud. Lähtuvalt arhitektuuripärandi käsitlemisest Veneetsia harta 1. artikli¹⁰ ja Firenze harta 1. artikli¹¹ kohaselt saab Eesti 18. sajandi mõisaansamblites ja nendest mõjustatud maastikes primaarseteks pidada neid väärtusi, mis tänases maastikus kannavad edasi 18. sajandi ehitus- ja pargikunsti olemust.

Mõisamaastike ruumiliste omaduste määratlemine ja nende väärtustamine on paljuski tunnetuslik, mistõttu mõisamaastikuna defineeritud objektide ja nähtuste kogumi interpreteerimisel baseeruvad ruumiotsused ei ole üheselt argumenteeritavad. Kuna erinevatel alustel määratletavad ja tunnetatavad väärtused mõisamaastikel ei ole omavahel samasuguse kaaluga ega võrreldavad, ei saa väärtustamise kontekstil põhinevad ruumiotsused tagada võrdselt kõikide erinevate väärtuste ajas edasi kandmist. Samas on ühiskondlikult kokkulepitud teatud väärtused, mille hoidmist peetakse prioriteetseks ning mille säilimine on reguleeritud seadusandlusega. Eesti mõisaansamblite väärtuste kaitse on reguleeritud üldjuhul Muinsuskaitseseaduse ja Looduskaitseseadusega. Kumbki seadus väärtustab mõisaansamblit ja selle osi erinevatest lähtekohtadest, mille ühisosaks on üldistatult mõisaansambli kui väärtusliku ajaloolis-ruumilise keskkonna ajas kestmine¹².

Alljärgnev artikkel baseerub autori 2019 a. kaitstud doktoritööl¹³, artikli eesmärk on tutvustada töös esitatud seisukohti ja töö tulemusi. Artiklis keskendutakse eelkõige Eesti 18. sajandi mõisaansambli kui spetsiifilise arhitektooni¹⁴ omadustele, mille mõistmine ning väärtustamine on

⁷ Watkins, J., Wright, T. 2007. The Management and Maintenance of Historic Parks, Gardens and Landscapes. The English Heritage Handbook. Frances Lincoln, London

⁸ McCallum, D. 2007. Regeneration and the historic environment. In Forsyth, M. (Ed.) *Understanding historic building conservation*. Blackwell Publishing, Oxford, 35–45

⁹ Robertson, M. 2007. Conservation and authenticity. In Forsyth, M. (Ed.) *Understanding Historic Building Conservation*. Wiley Blackwell, Chichester, 26–34

¹⁰ ICOMOS (1964). International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice charter). International Council on Monuments and Sites.

¹¹ ICOMOS (1982). Historic gardens (The Florence charter). International Council on Monuments and Sites.

¹² Nurme, S., Kotval, Z., Nutt, N., Hiob, M., Salmistu, S. 2014. Baroque manorial cores and the landscape. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 4(2), 166 – 183

¹³ Nurme, S. 2019

¹⁴ Steenbergen, C., Reh, W. 1996. Architecture and landscape. The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes. Prestel Verlag. München, 14

primaarne mõisamaastike kui ajalooliselt väärtuslike ruumikoosluste kestmise tagamiseks langetatavate ruumiotsuste tegemisel. Artikkel, nagu eelpoolviidatud väitekirigi, ei keskendu otseselt mõisamaastiku käsitlemisle erinevates planeeringutasandites või projekteerimisel, vaid põhjendab argumente, miks Eestis 18. sajandil väljakujunenud mõisamaastikega (kuid laiemalt ajalooliste maastikega üldse) tuleb maastike ümberkujundamisel, maastikuhooldusel või maakasutuse suunamisel arvestada. Käsitluse aluseks on rohkem kui 150 barokse mõisasüdame ruumilisel analüüsil¹⁵ kogutud andmete põhjal koostatud 18. sajandi mõisakompleksi ruumimudel, mille omadustest lähtuvalt on defineeritud Eesti barokse mõisamaastiku omadused, mis on primaarsed maastiku tajumiseks tervikliku barokse mõtestatud arhitektuurse ruumina. Seepärast käsitletakse artiklis Eesti 18. sajandi mõisa ansambli ruumi kui arhitektuuri põhimõttelist ülesehitust ning vaadeldakse neid objekte ja nähtusi, mille säilimine on olemuslikult vajalik täna barokse mõisamaastiku tajumiseks baroksena¹⁶.

2. Barokne mõisamaastik uurimisobjektina. Metoodiline lähenemine

Eesti mõisaarhitektuur ja mõisate ajalugu on suhteliselt põhjalikult uuritud ning läbi aegade on selle kohta avaldatud ka mitmeid publikatsioone. Mõisakuultuuri- ja arhitektuurialasest bibliograafiast on andnud väga hea ülevaate oma doktoritöös Nele Nutt¹⁷. Käesoleva artikli temaatikat arvestades tuleb oluliste baasteostena mainida kindlasti Heinz Pirangi, Gustav Ränga ja Armin Tuulse töid¹⁸. Mõisate barokkajastu arhitektuuri on ülevaatlikult käsitlenud Juhan Maiste oma raamatus "Eestimaa mõisad"¹⁹, 17. sajandi mõisaarhitektuuri on artiklis "Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud" käsitlenud Ants Hein²⁰. Barokse pargikunstiga seotud teemadel on kaitstud käesoleva artikli autori juhendamisel rida magistritöid²¹ samuti on autori poolt avaldatud rida artikleid, mis käsitlevad barokkparki maastikus²². Neist 2014. a avaldatud "*Baroque manorial cores and the landscape*"²³ on käsitlenud barokse mõisasüdame ja maastiku suhteid ning sellega seotud probleemistikku ka kaasajal ja 2012. a publitseeritud "*Talking ruins: The legacy of Baroque garden design in Manor Parks of Estonia*"²⁴ on vaadeldud barokkparki ruumilist ülesehitust, seoseid maastikuga ning selle olemasolu ja säilimist kaasaegses maastikus. Samas, kuigi barokkansambelis on park üks tähtsamaid ansambliosi, ei iseloomusta selle omadused ning suhted maastikuga üheselt kogu ansambli omadusi ja suhteid. Eesti 18. sajandi mõisaansamblite ja maastiku suhteid ei olnud teadaolevalt senini käsitletud. Nagu avapeatükis mainitud, on osa Eesti tänastest maastikest on välja kujunenud just 18. sajandi mõisate arengu

¹⁵ Nurme, S. 2019, 24-28

¹⁶ Ibid., 16-17

¹⁷ Nutt, N. (2017). The Restoration of Nationally Protected Estonian Manor Parks in the Light of the Florence Charter. Thesis On Civil Engineering F64. Tallinn University Of Technology School of Engineering Tartu College.

¹⁸ Nurme, S. 2019, 134-139

¹⁹ Maiste, J. 2005. Eestimaa mõisad. Kunst, Tallinn

²⁰ Hein, A. 1998. Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud. Kunstiteaduslikke uurimusi. Nr 9. Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, pp. 98–141.

²¹ Nurme, S. 2019, 26

²² Ibid., 155-243

²³ Nurme, S.; Kotval, Z.; Nutt, N.; Hiob, M.; Salmistu, S. 2014. Baroque manorial cores and the landscape. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*; 4 (2), 166–183

²⁴ Nurme, S.; Nutt, N.; Hiob, M.; Hess, D. B. 2012. Talking ruins: The legacy of Baroque garden design in Manor Parks of Estonia. *Landscape Archaeology between Art and Science: LAC2010: First International Landscape Archaeology Conference*, Amsterdam. Amsterdam University Press, 115–125

tulemusel, mõjutades oluliselt Eesti tänast maastikumustrit ja maastikupilti, mistõttu nende ülesehituse ja tänase ruumilise arengu mõjurite uurimine on vajalik ja asjakohane.

Doktoritöös, millel käesolev artikkel baseerub, põhines metoodiline lähenemine mõisaansambli ja mõisamaastiku, kui arhitektuurse mõtestatud tervikut iseloomustavate nähtuste ja objektide uurimisele lähtuvalt nende tähenduslikkusest ajaloolis-ruumilise tervikfenomenina. Nagu mistahes muude ajalooliste ansambliliste arhitektuurikoosluste puhul, on ka barokse mõisaansambli väärtuste tajumiseks tervikuna vajalik ansambli mahulist ideed kandvate osade ning nende konteksti olemasolu määral, mis lubab neid ka ajalooliselt muutunud situatsioonis algupärasele sarnaselt mõista ning tajuda. Arvestades Eesti mõisaansamblites toimunud ulatuslikke ruumilisi muutusi ja suhteliselt kasinat saadaolevat ajaloolisi allikmaterjale²⁵ on selge, et olulisemad on ansambli ja maastiku suhted ning ansamblituumiku suhted ansambliosadesse. Mõisamaastiku ja ansambli suhteid vaadeldi kahel erineval ajahetkel – nõ selle originaalseisundis²⁶ 18. sajandil ja kaasajal. Kahe ajahetke võrdlemisel koostati Eesti barokse mõisaansambli ruumimudel, mille põhjal analüüsiti kaasaegsete ruumimõjurite tõttu toimuvaid muutusi ansambli kui ühtse mõtestatud ruumisüsteemi tähenduslikkusele. Seejuures vaadeldi eraldi ansamblituumikut, ansambli ja ansamblist mõjustatud maastikku, otsides vastust küsimustele:

- millised on need nähtused ja objektid, mis on omased 18. sajandi nõ klassikalisele barokkansamblile ja sellest mõjustatud maastikule;
- millised on need nähtused ja objektid, mis on omased täna baroksena tajutavale mõisaansamblile ja sellest mõjustatud maastikule;
- millised muudatused ansambli ja sellega seotud maastikus suurendavad, vähendavad või ei avalda mõju kaasajal baroksena tajutava maastiku tähendusväljale²⁷.

Ruumimudelite defineerimisel lähtuti maastiku lugemisel ja mõtestamisel maastiku ikonograafilisest käsitlemisest²⁸, mis võimaldas kaasaegse olukorra ja 18. sajandi algallikate põhjal rekonstrueeritud ruumisituatsiooni võrdlemist ning ühtsetel alustel interpreteerimist. Teisalt võeti arvesse ka Cesare Brandi restaureerimisteooriat, mille kohaselt üheks restaureerimise eesmärgiks on kunstiteose (antud juhul siis mõisaansambli), kui terviku säilitamine²⁹. Kuna mõisamaastik kultuuriloolise nähtusena on väga laialt tõlgendatav, siis keskendub väitekiri ja ka käesolev artikkel mõisamaastikule kui arhitektoonile, st arvesse ei võeta neid mõisamaastikus toimuvaid tegevusi, mille puhul muutub ansambli tähenduslikkus füüsilist ruumi muutmata (näiteks kasutusfunktsioonide muutumisest tulenevalt, kus mõisasüdant teadvustatakse näiteks kooli või hooldekoduna jne).

Lähteallikatena kasutati välitöödel ja kaardianalüüsil kogutud rohkem kui 150 mõisasüdame ruumilise analüüsi andmeid. Kuna erinevate ansambliruumide kui kunstiteoste parameetreid

²⁵ Nutt, N., Maiste, J., Nurme, S., Karro, K., Sinijärv, U. 2008. Parkide restaureerimine. TTÜ Tartu Kolledž, Tartu, 151-167

²⁶ Appelbaum, B. (2007). Conservation Treatment Methodology. Elsevier, Amsterdam, 182-185

²⁷ Nurme, S. 2019, 16, 27

²⁸ Ibid., 22-23

²⁹ Ibid., 26; Brandi, C. (1996). Theory of Restoration. In Price, N. S., Talley, M. K., Vaccaro, A. M. (Eds.) Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage. J.Paul Getty Trust, pp. 230-235

statistiline analüüs antud kontekstis ei ole asjakohane, kasutati andmeid kvalitatiivselt. Samas võeti arvesse artikli autoripoolsel juhendamisel kaitstud magistritöodes kogutud barokkparke puudutavate andmete tulemusi, mis baseerusid suuresti statistilisel analüüsil³⁰. Ruumianalüüsil kasutati ajalooliste maastike restaureerimispraktikas³¹ ning arhitektuurse ruumi uurimispraktikas aktsepteeritud graafilise analüüsi meetodeid³², sh kaardianalüüsi, vaate- ja struktuurianalüüsi³³.

Uuringu tulemusel määratleti need barokse mõisaansambli ja sellega seotud maastiku piirkonnad, milles toimuvad muutused ei muuda, vähendavad või võimendavad täna baroksena tajutava ansambli ruumi tähendusi.

3. Eesti 18. sajandi mõisamaastik kui spetsiifiline ruumimudel

Barokse villaansambli stsenograafiline ülesehitus eeldab mõisasüdame domineerivust ümbritsevas maastikus, mistõttu ansambli kogemiseks tervikliku kontseptuaalse ruumina on primaarne maastikku ulatuvate kompositsioonitelgede ja vaadete tajutavus. Ajastuomase ruumiparadigma seisukohalt lähtuvalt³⁴ oli 18. sajandi mõisaansambli tähtsaim ning dominantseim osa peahoone. Kogu ansambel, sh kõrvalhoonete paigutus, park ja selle osade paigutus, teedevõrk, sageli ka ansambliga seotud majanduskompleks, lähtusid peahoone asendist ja selle poolt dikteeritud kompositsioonitelgedest³⁵. Stilistiliselt on üheks indikatiivseks näitajaks kindlasti ka auhoovi piiritlevate hoonete paiknemine. Barokse mõisaansambli tajumiseks kontseptuaalselt barokse ruumistruktuurina on niisiis vajalik järgnevalt loetletud nähtuste ja objektide olemasolu, mida piltlikult selgitab ka joonis 1:

- visuaalselt kompositsioonitsentrina toimiv ansamblituumik, mille keskne sümmeetriatelg defineerib ülejäänud ansambli ruumilise ülesehituse, paiknemise maastikul ansambლისsesse ja sellega seotud maastiku funktsionaalse ruumiloogika ja esteetilised suhted;
- ansamblituumiku hoonete regulaarne paigutus, mille tulemusel tekib peahoone ette hoonetega piiritletud, üldjuhul nelinurkne avatud ala – auhoov³⁶;
- peahoone taha moodustub avatud plats – tagaväljak, mille ruumiline konfiguratsioon on defineeritud peahoone ja sellele järgneva pargiosa sümmeetriateljega;
- kompaktne tagaväljak ja pargiosa on ruumiliselt liigendatud peahoone keskteljega määratletud geomeetriast lähtuvalt keskteljega paralleelsete, täisnurkselt ristuvate või kesktelje ja risttelgede suhtes diagonaalselt kulgevate kompositsioonitelgedega;

³⁰ Nurme, S. 2019, 124-138

³¹ Ibid., 27-28

³² Ibid.

³³ Steenbergen, C., Reh, W. 1996

³⁴ Norberg-Schulz, C. 1986. Baroque Architecture. Electa/Rizzoli, Milano, 9-11

³⁵ Turner, T. 2005. Garden history. Philosophy and Design 2000 BC–2000 AD. Spon Press, London, 166-167; Nurme, S. 2019, 88-101

³⁶ Pirang, H. 1926. Das Baltische Herrenhaus I. Die älteste Zeit bis um 1750. Verlag Jonck & Poliewsky, Riga, 41–55; Maiste, J. 1996. Eestimaa mõisad. Kunst, Tallinn, 106–108

- ansamblituumik on vaadeldav peateljel paiknevalt peamiselt juurdepääsuteelt või sellega risti või diagonaalselt paiknevate juurdepääsuteedelt ning vastupidi - ansamblituumikust vaadates tajutavad peatelje sihis ja/või sellega risti maastikku sihitud vaated;
- ansambli struktuuri, eelkõige selle stenograafilist ülesehitust³⁷ määravaid vaatefookusi markeerivad hooned, piirdeaiad, alleed, veekogud ja arhitektuursed väikevormid.

Ülaltoodud ruumilised nähtused, objektid ja ruumiomadused iseloomustavad ühelt poolt universaalselt 18. sajandi barokset mõisaansamblit Eestis³⁸, igas konkreetses mõisas võib nende esinemine ja ruumiline konfiguratsioon olla varieeruv. Tüüpiliste barokkansamblitena võib tuua välja Palmse, Vasta, Urvaste, Saare, Öisu, Ohtu, Tumala, Maidla (Ida-Virumaa), Matsalu, Lööne, Sagadi jpt, kus igas on pisut erinev ansamblituumiku konfiguratsioon ning varieerub ansambliosade suurus ning nende omavaheline asendiplaan, kuid eelpool kirjeldatud omadused ning nendest mõjutatud maastikud on tajutavad tänini. Mainitute hulgast heaks näiteks on Vasta mõisasüda, kus peateljesuunalisel vaatesihil paiknenud tee hävimisest hoolimata on tänu naabruskonna traditsioonilisele maakasutusele säilinud ajalooline maastikupilt, sh mõisasüdame vaateline seotus Viru-Nigula kirikuga. Sarnaselt on säilinud mõisamaastik Purdi mõisas, sh vaateline seotus Anna kirikuga. Ka Saare mõisaansambel Jõgevamaal, hoolimata kinnikasvanud vaatest Saare järvele ja hävinenud peahoonest, moodustab tänini tunnetuslikult tervikliku ja tugeva isikupärase miljööga barokse kompleksi ühes iseloomulikult maastikku kiirtena suunduvate teedega. Saarele sarnane on Urvaste, mis hoolimata hävinenud ansamblituumiku hoonetest ning metsistunud pargist on säilitanud oma dominantsuse maastikus³⁹. Varaklassitsistliku planeeringuga Raikküla mõisa peaallega külgnevad alad ja pargi lõunaosa on nõukogude ajal täis ehitatud kortermaju, kuid tänu säilinud peamistele vaatesihtidele on ajalooline ruumistruktuur hästi hoomatav. Selliseid näiteid võib tuua veel ja veel. Toodud näidete baasil võib öelda, et baroksete mõisaansamblitega seotud ruumiotsuste tegemisel on loomulikult primaarne säilitada ansambli arhitektuurset väärtuslik ja tähenduslik kese. Samas mõisaansambli kui arhitektuurse aegruumilise tervikliku fenomeni võimalikult autentseks edasikandmiseks tuleb aga säilitada ka ansambli ja maastiku kompositsioonilised ruumilised suhted laiemalt mõisamaastiku piires.

Arvestades ülalloetletud barokse mõisamaastiku tajumiseks olemuslikke objekte ja nähtusi, baroksete mõisasüdamete säilivust⁴⁰ ja nende ruumimõju muutusi⁴¹ saab mõisaansamblit käsitleda detailsusastmest sõltuvalt mõisamaastiku ja ansambli suhete tasandil, ansambli ja selle osade ruumisuhete tasandil ning ansambliosade sisesel ruumisuhete tasandil⁴². Väärtusliku arhitektuurse koosluse seisukohalt on võtmeküsimuseks ansambli omadused, mis tulevad autentsena esile ainult juhul, kui on tagatud ansambli ja selle osade vaadeldavus ning ruumiline ülesehitus ja selle kui

³⁷ Steenbergen, C., Reh, W. 1996, 163-173

³⁸ Maiste, J. 2005, 106-108; Nurme, S. 2019, 88-101

³⁹ Nurme, S. 2019, 103; Nurme, S., Kotval, Z., Nutt, N., Hiob, M., Salmistu, S. 2014. 166 – 183

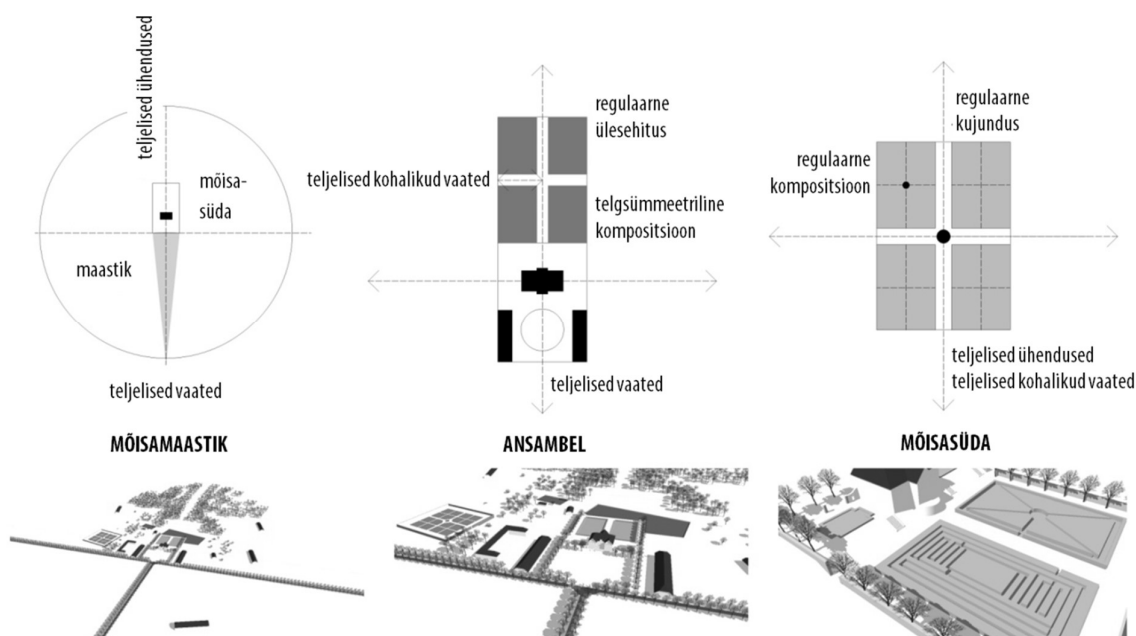
⁴⁰ Nurme, S. 2014. Eesti barokne mõisapark ja tänapäev: avastamine, mõistmine, taastamine. In Valk, M. Rahvusvaheline konverents *Kadriorg 295 – barokne park tänapäeval*. Asutus Kadrioru Park, Tallinn, 142–58.

⁴¹ Tarkin, E. 2011. Eesti regulaarne mõisaansambel maastikus. Uuring maastiku avatuse, mõisasüdame ulatuse ning teekoridoride muutustest. Magistritöö. Tallinna Tehnikaülikooli Tartu Kolledž, Tartu

⁴² Nurme, S. 2019, 82-101

arhitektuuriteose tajumise loogika enam-vähem ansambli loomisajastu kohases mahus ning kontekstis.

Balti villa rustica kultuuriajaloolist konteksti arvestades võib lugeda niisiis tänases kontekstis kontseptuaalselt barokseks mõisamaastikud, mille puhul on säilinud ansambli põhiosade hierarhiline ruumijaotus ning nende telgsümmeetriline suhe ansamblituumikusse, ansamblituumiku ja mõisamaastiku barokne ruumiline kommunikatsioon ning tajutav on ka ansambliosade regulaarne liigendatus (vt joonis 1).

Joonis 1. Eesti barokse mõisamaastiku kontseptuaalne ruumiline ülesehitus (Nurme, S. 2019, 112).

4. Mõisamaastiku muutumine

Mõisaansamblile või sellega kontseptuaalselt seotud maastikule omistatavate väärtuste ja seeläbi maastiku, ansambli või selle osade tähenduslikkuse muutumine (muutused, mille käigus muutub miljöo ja identiteet), on enamasti põhjustatud tegevustest, mis põhjustavad ansambli mahulise muutumise. Probleemiks muutub see juhul, kui nendega kaasneb ansambli ning sellega seotud maastiku või nende osade kontseptuaalse ruumilise ülesehituse, vaadeldavuse, miljöo või kasutusspetsiifika teisenemine, mis toob kaasa ansambli väärtuste tajumise ja teadvustamise vähenemise või kao⁴³. Enamasti on see seotud mõisamaastikus tehtavate hoonete ja taristu lammutus-, ehitus- ning arendustöödega, millega kaasneb ansambli ruumilise struktuuri, miljöo või vaadeldavuse muutumine. Tüüpiliselt avaldavad suuremat mõju mistahes ehituslikud tööd mõisaansamblis sees, kuid ka mõisamaastikus suuremahuliste ribastruktuuride (nt maanteed, elektriliinid jne) ja tehnorajatiste (nt pumplad, alajaamad, puhastusseadmed, mobiilsidemastid jne) lammutus-, ehitus- ning arendustööd. Ansambli vaadeldavust või piirkondlikke

⁴³ McCallum, D. 2007, 37

keskkonnatingimusi, mille tagajärjel muutub ansambliga seotud taimestik või mis mõjutavad ansambliga seotud ajaloolist maastikuehituslikku taristut, võivad muuta ka mõisamaastikus toimuvad põllumajanduslikud ja metsanduslikud tööd. Loomulikult tingib muutused ansambelis ka hoonestuse hülgamine, risustamine, ebapiisav hooldus jms, mille tagajärjel lagunevad hooned ja taristu ning tekib võsastumine. Ent nagu ka eespool mainitud, ei põhjusta hoonete lagunemine ja pargiruumi võsastumine tingimata ansambli kui arhitektooni tähendusvälja otsest ja kohest kadumist. Veelgi enam, asjatundliku ning pädeva konserveerimise või restaureerimisega võivad osad muutused olla ka ajas pööratavad. Kõikidel muudel juhtudel mõjutavad ansambli kui arhitektooniga mitteametavad tegevused ansambli ruumi ka juhul, kui nende raames tehtavad ruumiotsused ei käsitle otseselt füüsiliselt või juriidiliselt mõisasüdamega seotud piirkondi või objekte, vaid sätestavad mingi olulise mahulise muutuse mõisaansambliga defineeritud kontseptuaalses ruumis. Üldjuhul mõisaansambelis või sellega seotud mõisamaastikus tehtavad ruumilised muutused põhjustavad autentsuse ja vanuseatribuutide kao ka juhul, kui mingil ajahetkel muudatuse põhjustanud ruumiotsuse-eelne seisukord taastatakse. Näiteks ajaloolise allée asendamine uutel istutusjoontel või muudetud reavahega küll markeerib ajaloolise alleeruumi, kuid ei pruugi säilitada selle autentset ruumimõju. Piirdeaia lammutamine ja uue ehitamine ajaloolises mahus ei säilita piirdeaia autentsust ja paatina jne⁴⁴.

Mahulised muutused mõisamaastikus või mõisaansambelis võivad ansambli väärtusi ka oluliselt mitte mõjutada. Üldisest ruumikäsitle ja maakasutuse paradigma muutumisest tulenevad ajaloolised muutused mõisamaastikus on pidevad, loomulikud ja paratamatud. Muudatustega kaasneb ajapikku ka maastikupildi ja maastikumustri muutumine. Traditsioonilise maakasutuse puhul ei ole ruumilised muutused üldjuhul murrangulised, inimesed kohanevad teisenenud ruumisituatsiooniga nende toimimise käigus, vastavalt sellele transformeerub ka miljöö ning koha identiteet⁴⁵. Veelgi enam - võib öelda, et isegi juhul, kui aja jooksul on mõned iseloomulikud maastikuobjektid või nendega seotud nähtused tänasest situatsioonist kadunud, siis barokliku kompleksse maastikukäsitluse tulemusel kompenseerivad säilinud autentsed struktuurid teisenenud või hävinenud struktuuridest põhjustatud ruumimulje muutusi. Nii näiteks kompenseerivad teatud tingimustel isetekkeliselt kasvanud puud juurdepääsuteede kõrvalt kadunud alleesid, ajalooliste teekoridoride kasutamine või vaatesihtide võimendamine markeerib mõisamaastiku ajaloolist planeeringulist, endist hoonestusstruktuuri respektiiv uushoonestus markeerib ajaloolist ansambli ruumi jne.

Mõisaansambli väärtused ja tähenduslikkus võib muunduda või kaduda ka konserveerimisel või restaureerimisel mõne spetsiifilise väärtustegrupi kaitsel, säilitamisel või esile toomisel: nagu näiteks mõne konkreetse objektile ligipääsu või kasutuse piiramiseks, mõne objekti spetsiifilise osa presenteerimiseks, mitmekülgse kasutamise tagamiseks või teeninduseks rakendavate meetmete rakendamisel⁴⁶. Sageli ei arvestata kasutustaristu asukohavalikul ansambli kontseptuaalse ruumisüsteemiga või on kasutatavad mahud või disain liiga dominantsed, mistõttu planeeritud kaitsetegevus moondab lõppkokkuvõttes kaitstava ruumi tähenduslikkust.

⁴⁴ Nurme, S. 2019, 102-123

⁴⁵ Nurme, S. 2019, 103; Nurme, S., Kotval, Z., Nutt, N., Hiob, M., Salmistu, S. 2014. 166 – 183

⁴⁶ Kobylinsky, Z. 2006. Protection, Maintenance and Enhancement of Cultural Landscapes in Changing Social, Political, and Economical Reality in Poland. In Lozny, R., L. (Ed.) Landscapes Under Pressure. Springer, New York, 207–236

5. Säilinud barokse ansambli ruumi autentsuse küsimus

Barokkansambli kui ajalooliselt väärtusliku koosluse puhul kerkivad paratamatult üles selle vanust ja autentsust iseloomustavate objektide ning nähtustega seotud küsimused⁴⁷. Eelkõige on see seotud mõisaansambli osade olemusliku duaalsusega, mis väljendub ansambli loomuliku vananemise käigus toimuvates põhimõttelises erinevuses ansambli eluta ja elusosade muutumisel⁴⁸. Kui ajalooliselt autentset hoonekompleksi on võimalik hoida pädeva hoolduse ja konserveerimise või restaureerimisega põhimõtteliselt mingis ruumisituatsioonis ajas üsna vähemuutuvana, siis pargiosa vananeb, mistõttu taimedest kujundatud arhitektuursete elementidega toimunud morfoloogiliste muutuste tõttu on nende ruumiline ilme kaasajal kaotanud suurema osa oma detailsetest baroklikest iseloomujoontest. Samuti on muutunud oluliselt ajas ka pargi alustaimestik, muutunud võib olla veekogude kaldajoon, reljeef jne.

Mõisaparkidele omistatavad kaitseväärtused, millest räägitakse eriti looduskaitsealuste parkide kontekstis⁴⁹, lähtuvad sageli eelkõige hetkeolukorrast. Seepärast võib kaasaegses mõisaansambli kontekstis määratlus „barokkpark“ tähistada visuaalselt väga eriilmelisi pargistruktuure. Just ajaloolise maastiku ja pargiosa puhul tekib tänaste mõisasüdamete barokse ansambli ruumi mõistmisel ja mõtestamisel põhimõtteline vastuolu ansambli kui arhitektooni ning ansambli kui ajaloolise kultuurinähtuse vahel. Transformeerunud pargitaimestik jt ajas looduslike protsesside tulemusel ümber kujunevad maastikuelemendid on üheks ajaloolise ansambli vanuse ja autentsuse atribuutideks. Seetõttu, isegi kui nende tänane visuaalne ilme detailides ei sobi barokiajastu arhitektuuriparadigmaga, on need autentsete osistena üheks ansambli tähtsaimateks tähenduslikkuse kandjateks⁵⁰. Kui arvestada, et mõisaansambel arhitektuurse kontseptuaalse kooslusena on väärtuslik tänu oma kultuuriajaloolisele tähenduslikkusele, mille olemasolu eelduseks on paatina säilimine selle kõige laiemas tähenduses, siis peavad mõisaansamblitega seotud ruumiotsused tagama eelkõige ansambli autentsust ning ajaloolist dimensiooni⁵¹ edastavate väärtuskandjate säilimise. Sellest nähtub, et kuna iga ansambel moodustab maastikuga ideeliselt terviklikult seotud ruumilise arhitektuurse koosluse, tuleb ka autentseid objekte ja nähtusi käsitleda süsteemselt läbi kõigi eelnevas peatükis viidatud ruumiliste tasandite⁵².

Üldjuhul ei mõjuta ajaloolise maastiku väärtusi, sh autentsust ning vanust iseloomustavaid omadusi, traditsiooniline maakasutus, klassikalised maastikuhooldustööd, ajalooliste objektide ja ruumide konserveerimine, taastamine või ruumiline markeerimine. Seevastu ajaloolise ansambli ruumi või sellega seotud maastiku rekonstrueerimine, kohandamine või ka suuremahuline taastamine võib olla ansambli väärtusi toetav või hävitav. Ansambli arhitektuurse ruumistruktuuri toetamine sellega arvestava maakasutuse või ruumiloomega parendab selle visuaalset tajutavust ja võimendab tähenduslikkust, suurendades seeläbi ka ansambli arhitektuuri- ja kunstiväärtust. Teisalt kaasneb iga taastamisega teatud ajalookihistuste valikuline eelistamine,

⁴⁷ Robertson, M. 2007, 26–34

⁴⁸ Nutt, N., Maiste, J., Nurme, S., Karro, K., Sinijärv, U. 2008. Parkide restaureerimine. TTÜ Tartu Kolledž, Tartu, 234–243

⁴⁹ Nutt, N., Paju, M., M. 2011. Parkide hoolduskava koostamise juhend. Keskkonnaamet, Tallinn, 14–15

⁵⁰ Nurme, S. 2019, 102–123; Maleki, B. 2001. Conservation in Action? In *Rooted in History. Studies in Garden Conservation*. The National Trust, London, 41–62

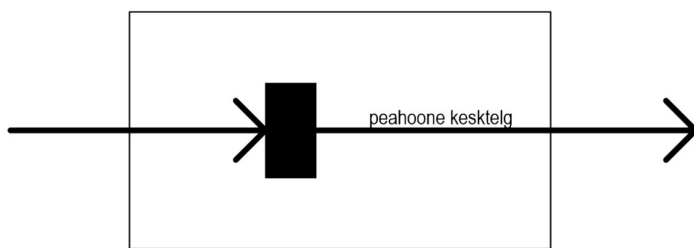
⁵¹ Vt Jokilehto, J. 2007. Conservation Concepts. In Ashurst, J. (Ed.) *Conservation of Ruins*. Butterworth–Heinemann, Oxford, 3–9

⁵² Nurme, S. 2019, 109–123

mis toob kaasa mõnede objektide ja nähtuste autentsuse ja vanust iseloomustavate omaduste kao⁵³. Mõisaansambli ja mõisamaastiku elusosa jätkusuutlikul haldamisel on autentsusega seotud probleem ruumiotsuste paratamatu osa, sest ansambli terviklikuks kestmiseks tuleb barokne taimekompositsioon selle ajalikust olemusest ning spetsiifilisest hooldusspetsiifikast perioodiliselt välja vahetada⁵⁴. Seejuures ei ole võimalik defineerida ühest universaalset lähenemisteed, vaid igas konkreetses mõisamaastikus tuleb elusosa käsitlemisel teha valikuid esteetilise terviku ja säilinud autentsete detailide eelistamise vahel, mistõttu sageli ühe väärtuse seisukohalt positiivne otsus vähendab mõnd teist väärtust. Valikut raskendab ansambli elusosa autentsete detailide väärtuslikkuse suhteliselt kiire muutumine ajas, mistõttu teatud ajahetkel väärtustatud ruumisituatsiooni hoidmine on igal juhul ajaliselt piiratud⁵⁵. Seepärast on barokkansamblit ja barokset mõisamaastikku käsitlevatel ruumiotsustel primaarne ansambli olemuse määravates ehitiste (ansamblituumik) ning ajaloolise ehitatud keskkonna autentse ruumistruktuuri säilitamine⁵⁶.

6. Planeerimisotsuseid mõjutavad tegurid 18. sajandist pärineval mõisamaastikul

Ajalooliselt oli mõisamaastik ansamblituumiku ümber, vähemalt esiväljakuga piirneval alal avatud – see tagas peahoone visuaalse ja ideoloogilise dominantsi maastikus ka peahoonele suunatud kaugvaadetes. Barokse ruumiprogrammi mõistmisel on oluline teada, et kuigi ansamblite detailne ülesehitus, asend ja orientatsioon ja ulatus maastikus varieerus vastavalt kohalikule topograafiale ning mõisaomaniku jõukusele suuresti, siis ansambli stenograafia allus alati ühesugusele loogikale, mille kohaselt ansambli tsentriks oli peahoone, mis defineeris kompositsioonitelped ja vaated. Seejuures ideoloogiliselt ja stenograafiliselt on tähtsaim peateljeline vaade maastikust mööda peatelge peahoonele ja keskteljel peahoonest üle tagaväljaku pargile või läbi pargi kaugemale maastikku (vt joonis 2)⁵⁷. Muud vaated orkestreeriti peatelje järgi.

Joonis 1. Barokse mõisaansambli stenograafilise ülesehituse loogika.

Ansambli ruumiloomingast lähtuvalt ei ole oluline ansamblituumiku vaadeldavus igalt poolt maastikus, vaid barokse ruumiprogrammi kohaselt keskteljeliselt peateelt ja sellega ristuvatelt juurdepääsuteedelt (vt joonis 3). Peateljelised vaated on neid ääristavate alleede tõttu külgedele

⁵³ Robertson, M. 2007, 26–34

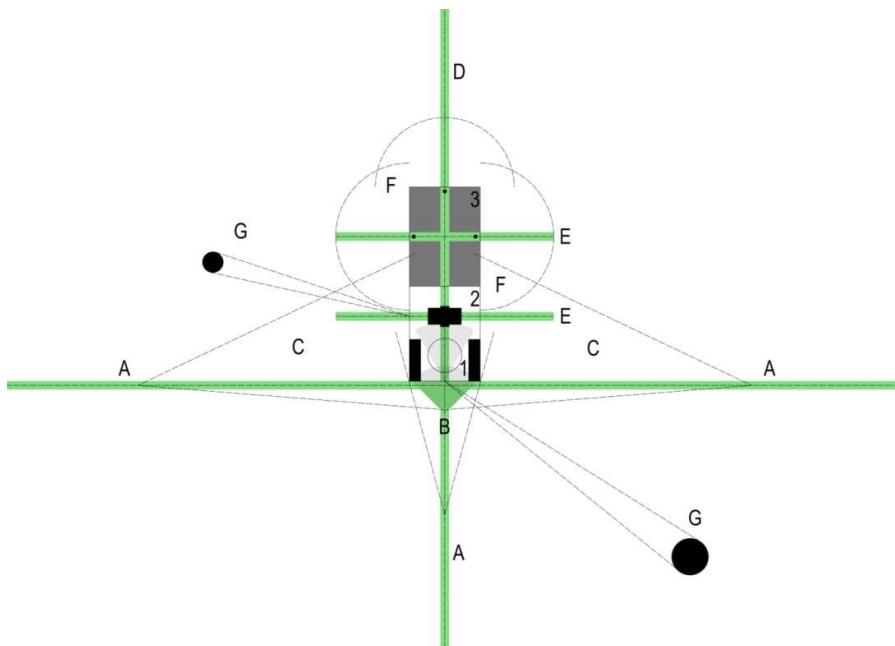
⁵⁴ Nutt, N., Maiste, J., Nurme, S., Karro, K., Sinijärv, U. 2008, 225-267

⁵⁵ Ibid., 234-243

⁵⁶ Nurme, S. 2014, 142–58

⁵⁷ Norberg-Schulz, C. 1986, 9-11

piiratud ning suunatud ansamblile lähenedes peahoonele. Alleedega piirnev maastik ei mõjuta alleeridest kahele poole jääval alal alleepuude olemasolul olulisel määral ansambli vaadeldavust. Ligikaudu 300 m kaugusel peaväravast suureneb peahoone visuaalne mõju nii keskteljel kui sellega ristuvatel või diagonaalsetel telgedel paiknevatel juurdepääsuteedel, valmistades saabujat ette üllatuseks esiväljakule saabudes⁵⁸.

Joonis 2. Barokse mõisamaastiku arhitektooniline ruumiprogramm ja stsenograafiline programm. A, D – peateljed ja nendesihilised vista-tüüpi vaatekoridorid, B, C – ca 300...400 m kauguselt peatelgedelt avanevad vaated ansamblituumikule. 1 – esiväljak, 2 – peahoone ja tagaväljak, 3 – park. (Nurme, S. 2019, 114).

Eelnevast nähtub, et vaatega seotud piirkondades oleks tagatud ajalooline ruumi avatus ja et nendesse vaatepiirkondadesse ei plaanitaks ansambli arhitektuurse kooslusega mittesobivad objekte (Joonis 3). Kuna esiväljakult maastikku avanevat vaadet piiravad enamasti peateljega risti olevate juurdepääsuteede alleed on oluline, et puutüvede vahelt kaugemate ajalooliste maamärkidega seotud vaadetes ei asuks häirivaid objekte. Peateede-äärsetes alleedes moodustuvate vaatekoridoride säilimiseks terviklike arhitektuursete elementidena tuleb hoida puuread häiringuteta, st et uued ehitised ega rajatised ei ulatuks alleeruumi. Alleeruumi minimaalse ulatuse allee välispiiril käesoleval hetkel defineerib olemasolevate puude võrade laius.

Tagaväljaku ja pargiosa kompositsiooni tähtsaim vaade on peateljesuunaline vaade maastikku (vt joonis 2Joonis 1, joonis 3). Seepärast on esmatähtis hoida vaatekoridor algupärase ulatuses avatuna. Lähtuvalt ajaloolisest kontekstist oli pargi ja tagaväljakuga piirnev maastikuosa avatud, poolavatud või suletud, selle ruumilise konfiguratsiooni määravad mõisaansambli auhooviga mitteseotud majandushooned, tarbeaiad, reljeef, veekogud ning kõlvikud. Üldjuhul olid tagaväljak ja pargiosa muudes suundades maastikust eraldatud, mistõttu muudatustel kontaktvööndis pargi

⁵⁸ Nurme, S. 2019, 110-114

ja tagaväljaku piiridel, kui need arvestavad kontaktvööndi ajaloolis-ruumilisest kontekstist tulenevat miljööd, asendit ning mahte, ei pruugi olla arvestatavat mõju ansambliruumile (vt joonis 4). Kuna tagaväljaku ja pargiosast avanevad peateljega ristisuunalised teljed ja nendesihilised vaated olid sageli ansamblisisesed, mõjutavad neid eelkõige ansamblisese ruumistruktuuri muutmine⁵⁹.

Muutused mõisaansambliga seotud maastikus, mis ei ole otseselt seotud ansambli teljelisest struktuurist tuleneva vaadetesüsteemiga (vt joonis 3), mõjutavad küll piirkonna maastikupilti, kuid ei pruugi avaldada otsest mõju ansambli tajumisele barokse ruumisüsteemina. Arvestada tuleb mõisasüdamest lähtuvate vaadetega naabruskonna looduslikele või ehitatud maamärkidele, mis sageli ei ole otseselt seotud mõisaansambli teljelise struktuuriga. Selliste vaadete hoidmine eeldab maastiku avatuse säilitamist vastavates piirkondades. Samas on mõisasüdamete ümbruste ajaloolisest maakasutusest tulenevalt väljakujunenud iga koha põhine maastikumuster ja maastikupilt, mistõttu, sõltuvalt mõisast, võivad olla kohaliku miljöö ja identiteedi seisukohalt olulised ka vaated muudest suundadest. Samuti võib olla seotud mõisasüdame algne ruumiprogramm otseselt seotud maastiku avatuse või suletusega ansambli kontaktvööndis. Nii näiteks Palmse või Ohtu mõisaansambli stsenograafia on seotud otseselt maastiku suletusega tagaväljaku ja pargiosa ümber, samas kui näiteks Urvaste, Ääsmäe või Saare on kujundatud avatud algupäraselt maastikku.

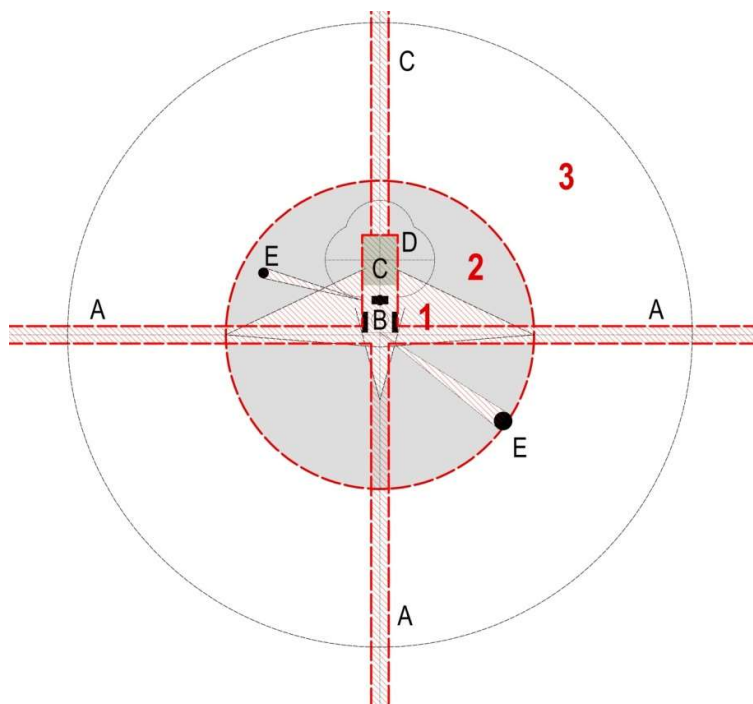
Nagu autentsust käsitleva peatüki juures mainitud, ei pruugi ruumilised muutused mõisamaastikul olla ainult negatiivse mõjuga. Ansamblisse ja selle kontaktvööndisse (vt joonis 2, joonis 3) rajatavad ansambli ruumiloogikaga arvestavad uued ehitised ja rajatised võivad mitte ainult markeerida, vaid ka toetada algupärast ruumistruktuuri. Seda juhul, kui need paiknevad ajaloolistes ehituskohtades järgides hoonete puhul algupärast fassaadijoont, kõrgust, mahtu ja katusetüüpi, rajatiste puhul kõrgust, ruumide ülemineku loogikat, teedevõrku, ajaloolist istutusskeemi jne. Pigem neutraalseks tuleb lugeda need hooned ja rajatised, mis küll ei arvesta ajaloolise situatsiooniga, kuid mille visuaalse mõju saab neutraliseerida haljastusega vm viisil.

Niisiis põhjustavad suurimaid häiringuid mõisaansambli kui arhitektuurse mõtestatud terviku tajumisel ruumiotsused, mille tagajärjel lisanduvad ansambliruumi või sellega seotud maastikku dominantsed objektid, mille asukoht või iseloom häirib või takistab ansambli vaadeldavust kompositsioonist tulenevatel võtmesuundadel (vt joonis 3). Piirkonnad, milles toimuvad ruumilised muutused võivad ansambli tähenduslikkust barokse ruumisüsteemina vähendada, seda võimendada või neis toimuvad muutused ansambli tajutavust oluliselt ei mõjuta (vt Joonis 3). Piirkondade määratlemisel on arvestatud ansambli ja selle peatelgedest tulenevate vaatekoridoride, 18. sajandi ruumipraktikast tuleneva tüüpilise hoonestusmusteri⁶⁰ ning avatud ja suletud aladega. Vaatekoridoride konstrueerimisel on arvestatud inimese horisontaalse nägemisulatusega - 28...30° - seotud vaatekaugusest tulenevate vaatekoridoride suhtelisi pikkusi⁶¹.

⁵⁹ Ibid., 109-120

⁶⁰ Pirang, H. 1926, 41–55; Maiste, J. 1996, 106–108

⁶¹ Nurme, S. 2019, 110-114

Joonis 3. Mõisaansambli tundlikkus mõisamaastikus toimuvatele muudatustele. Ringidega on näidatud mõisamaastiku ruumiline hierarhia: 1 – ansamblituumiku ruum (peahoone, auhoov, tagaväljak), 2 – ansambliruum (ansamblituumik ja park koos vahetu kontaktvööndiga), 3 – mõisamaastik (ansamblituumikust defineeritud telgede ja mõisarajatistega defineeritud tunnetuslik ruum ümber mõisaansambli). Viirutusega on näidatud piirkonnad, mille ruumiline muutmine toob kindlasti kaasa ansambliruumi tähenduslikkuse muutumise. Halli varjutusega on näidatud ansambel ja selle kontaktvöönd, mille ruumiline muutmine võib kaasa tuua tähenduslikkuse muutumise. Ülejäänud alal (3) toimuvad muutused ansambli tähenduslikkust üldjuhul ei mõjuta. A, C – teljesihiliste vaadete ruum, B – ansamblituumiku ruum, C – pargiruum, D – parkmetsa ruum, pargi kontaktvöönd, E – maamärkidega seotud vaadete ruum (Nurme, S. 2019, 114).

Nagu artikli alguses öeldud on arhitektuuripärandi kaitsel viimastel kümnenditel muutunud prioriteetseks mitte üksikobjektide vaid ehituslike koosluste kaitse. Eesti mõisamaastikud baseeruvad suuremal või vähemal määral 18. sajandi mõisaarhitektuuri kihistusel. Nagu eespool näidati, on selle arhitektuurse olemuse, ajaloo- ja kunstiväärtuse tajumise eelduseks algupärasega sarnase maastikupildi olemasolu, vähemalt kompositsiooni orderi võtmekohtades. Eestis reguleerib mõisate arhitektuuripärandi kaitset Muinsuskaitseseadus, mõisaparkide kaitset ka Looduskaitse seadus. Mõlemal juhul on sätestatud kaitsealustele objektidele oma spetsiifiline kaitsekord, mis peab tagama primaarsete objektide füüsilise kaitsmise. Üldistatult tähendab see ruumilist situatsiooni muutvate tegevuste reguleerimist, mille puhul üheks väljundiks on teatud ulatuses kaitse- või piiranguvööndi seadmine. Nagu näidati 2014. a Nurme jt artiklis "*Baroque manorial cores and the landscape*"⁶², ei taga selline kaitse alati ansambli kui terviku hoidmiseks ja väärtustamiseks terviklikku kaitset, eriti ansambli kontaktvööndis, mistõttu maakasutus, hoonestuse ja taristu planeerimisel mõisasüdametes ja nende kontaktvööndites sünnivad lahendused, mis seaduse mõistes pädevad, kuid tänu ebasobivale asukohale, mahule,

⁶² Nurme, S., Kotval, Z., Nutt, N., Hiob, M., Salmistu, S. 2014, 166 – 183

disainilahendusele, ruumi ilmet muutvale kasutusfunktsioonile (näiteks parklad, laoplatsid jms) või maastikupilti muutvale ebasobivale maakasutusele (lageraied, põllu- ja heinamaade metsastamine jne) muudavad arhitektuurikoosluse ruumilist konfiguratsiooni ja vaadeldavust, mis omakorda toob kaasa miljöö ja identiteedi muutumise ning seeläbi ka tähenduslikkuse muutumise. On selge, et ei saa kaitsta kogu maastikku muutuste eest, ent mõisamaastikul on võimalik mistahes ruumimuutuste planeerimisel (nii otseselt ruumiplaneerimisel kui majandustegevuse organiseerimisel) arvestada väärtuslike ajalooliste arhitektuurikoosluste omaduste, nende ruumimõju ja nende tajumiseks olemuslikult vajaliku maastiku omaduste olemasolu tagamisega. See eeldab erinevatel planeerimistasanditel esiteks väärtuslike arhitektuurikoosluste teadvustamist ja analüüsi komplekssete kontseptuaalsete süsteemidena ja teiseks nende uurimist ja mõistmist planeeringuotsuste tegemise eelselt. 18. sajandi mõisamaastike puhul tähendab see eelkõige (vt joonis 4):

- arvestamist mõisaansambli hoonestusmusteri ja ruumijaotusega;
- arvestamist ansamblituumikust tulenevate teljeliste vaadete laiuse ja ulatustega;
- arvestamist ansamblituumiku kontseptuaalsest ruumiloogikast tuleneva vajadusega avatud või suletud maastikuosadega ansambli kontaktvööndis.

7. Kokkuvõte

Tulenevat sellest, et mõisa kui majandusüksuse, kultuurinähtuse ja ning ideoloogilise keskuse tähendus on muutunud, evivad mõisaansamblid tähendust eelkõige ajaloolise kultuurinähtusena, mille tähendusvälja kõige olulisemaks kandjaks on säilinud mõisaarhitektuur. 18. sajandil tekkinud mõisaansamblid arhitektuuriteosena evivad suhteliselt sarnaselt mõistetavat (ajas vähim muutunud) tähendusvälja nii 18. sajandi kontekstis kui käesoleval hetkel. Seetõttu defineerib 18. sajandist tulenev tähendusväli mõisaansambli olemuse, tänane sellega seonduv tähendusväli defineerib aga ansambli väärtused. Ansambli tähenduslikkuse määravad kaasajal säilinud autentsed maastikuelemendid mõisamaastikus ja mõisaansamblis. Neist maastiku ja ansambli tasandil on tähtsamad mõisa kui ruumilise keskuse visuaalne eristumine ning selle vaadeldavus ansambli peatelgedelt.

Ansambli tasandil on ruumiotsuste tegemisel oluline, et säiliks visuaalselt terviklikult tajutav barokne ansambliruumide jaotus, liikudes ansamblis esiväljakult tagaväljakule. See eeldab ruumi defineerivate ansambliosade ja nende vaheliste ruumisuhete säilitamist mahus, mis võimaldab neid tõlgendada kontseptuaalse ühtse arhitektuurse kooslusena. Ansambლისseselt on barokse ruumimulje seisukohalt oluline ruumiosade piiride ja nende omavaheliste üleminekute markeerimine. Eelnevalt nähtub, et barokne pargiruum on tajutav eelkõige juhul, kui selle säilinud autentsed osised võimaldavad seda tajuda aja jooksul toimunud transformatsioonidest hoolimata tsentraalteljele ülesehitatud kontseptuaalse barokse ruumistruktuurina.

Ajas toimunud muutused võivad ajalooliste objektidega seotud tänast maastikupilti ja ruumimuljet tugevasti moonutada, mis samas ei tähenda seda, et originaalne väärtuslik ois on kadunud. Seega on ruumiotsuste tegemisel välja selgitada, millised nähtused ja objektid on tähenduslikud

mõistmaks ansamblit ühtse tervikliku kontseptuaalse ruumina. Üldistatult võib öelda, et sarnaselt barokkansambliga seotud mõisamaastikega tuleb mistahes ajaloolise väärtusliku maastiku ajas kestmise tagamiseks planeerimis-, taastamis- ja ehitusotsustel säilitada tema tähenduslikkus, see tähendab käsitleda mitte üksikobjekte kaitstud ja eraldatud museaalidena, vaid koos neid sünnitanud maastikuga kontseptuaalse tervikliku ruumisüsteemina. See eeldab ühiskondlikult kokku lepitud väärtuslike arhitektuurikoosluste uurimist ja mõistmist ning nende olemuslike omadustega arvestamist erineva taseme planeeringutes ning ka jooksva majandustegevuse suunamisel mõisaansamblites ja nendega seotud maastikes.

Käesolevas artiklis käsitletu esitab universaalsed lähtekohad 18. sajandi mõisamaastike ruumiliseks analüüsiks, millest on võimalik lähtuda konkreetsete mõisaansamblite käsitlemisel planeeringute või projektidega seotud maastikuanalüüsil. Kuigi arhitektuuriajaloolistes käsitlustes võib leida viiteid baroksete mõisasüdamete algupärastele planeeringuprintsiipidele, pole teadolevalt senini neid läbi säilinud autentse kihistuse uuritud tänases kontekstis. Teatud kohandustega saab samasugust ehitatud maastiku- kui arhitektoonipõhist lähenemist kasutada mistahes väärtuslike ajalooliste maastike uurimisel.

8. Viidatud allikad

Appelbaum, B. (2007). *Conservation Treatment Methodology*. Elsevier, Amsterdam

Brandi, C. (1996). *Theory of Restoration*. In Price, N. S., Talley, M. K., Vaccaro, A. M. (Eds.) *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*. J.Paul Getty Trust, pp. 230–235

Dreija, K. 2013. Case Study: The Authenticity and Integrity Assessment of the Eleja and Remte Manor Parks. *Landscape Architecture and Art. Proceedings of The Latvia University of Agriculture*. Vol 2, Nr 2, 21–29

Горбачев, Р. 2010. Кто виновен в развале шляхетских усадеб и дворцов? "Салідарнасць" 14. April 2010 (<https://gazetaby.com/post/kto-vinoven-v-razvale-shlyaxetskix-usadeb-i-dvorczov-foto/27781/>)

Gražulis, A. 2007. Lithuanian manor heritage and its protection problems. *Heritage@Risk 2006–2007*. ICOMOS, 108–110

Hansar, L. 2005. Nähtav ja nähtamatu linnas. *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2/3. Tallinn, 2005

Hein, A. 1998. Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnangud ja ümberhinnangud. *Kunstiteaduslikke uurimusi*. Nr 9. Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 98–141.

ICOMOS 1964. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice charter)*. International Council on Monuments and Sites

- ICOMOS 1982. Historic gardens (The Florence charter). International Council on Monuments and Sites
- Jokilehto, J. 2007. Conservation Concepts. In Ashrust, J. (Ed.) *Conservation of Ruins*. Butterworth–Heinemann, Oxford, 3–9
- Kobylnsky, Z. 2006. Protection, Maintenance and Enhancement of Cultural Landscapes in Changing Social, Political, and Economical Reality in Poland. In Lozny, R., L. (Ed.) *Landscapes Under Pressure*. Springer, New York, 207–236
- Lozny, R., L. (2006). Place, Historical Ecology and Cultural Landscape: New Directions for Culture Resource Management. In Lozny, R., L. (Ed.) *Landscapes Under Pressure*. Springer, New York, 15–26
- Maiste, J. 2005. Eestimaa mõisad. Kunst, Tallinn
- Maleki, B. 2001. Conservation in Action? In Rooted in History. Studies in Garden Conservation. The National Trust, London, 41–62
- McCallum, D. 2007. Regeneration and the historic environment. In Forsyth, M. (Ed.) *Understanding historic building conservation*. Blackwell Publishing, Oxford, 35–45
- Mocevičius, A. 2010. Art development and tendencies of Lithuanian gardens and parks XVII–XX centuries. Doctoral Thesis. Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius
- Norberg–Schulz, C. 1986. Baroque Architecture. Electa/Rizzoli, Milano
- Nurme, S. 2004. Haljasalade kujundamine. Eesti Põllumajandusülikooli Keskkonnakaitse Instituut, Tartu
- Nurme, S.; Nutt, N.; Hiob, M.; Hess, D. B. 2012. Talking ruins: The legacy of Baroque garden design in Manor Parks of Estonia. Landscape Archaeology between Art and Science: LAC2010: First International Landscape Archaeology Conference, Amsterdam. Amsterdam University Press, 115–125
- Nurme, S. 2014. Eesti barokne mõisapark ja tänapäev: avastamine, mõistmine, taastamine. In Valk, M. *Rahvusvaheline konverents Kadrioru 295 – barokne park tänapäeval*. Asutus Kadrioru Park, Tallinn, 142–58
- Nurme, S. 2019. Understanding the role of 18th century Estonian manor ensembles in contemporary planning and conservation. Doctoral Thesis. Taltech Press, Tallinn
- Nurme, S., Kotval, Z., Nutt, N., Hiob, M., Salmistu, S. 2014. Baroque manorial cores and the landscape. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 4(2), 166 – 183

- Nutt, N. (2017). The Restoration of Nationally Protected Estonian Manor Parks in the Light of the Florence Charter. Thesis On Civil Engineering F64. Tallinn University Of Technology School of Engineering Tartu College.
- Nutt, N., Paju, M., M. 2011. Parkide hoolduskava koostamise juhend. Keskkonnaamet, Tallinn, 14–15
- Nutt, N., Maiste, J., Nurme, S., Karro, K., Sinijärv, U. 2008. Parkide restaureerimine. TTÜ Tartu Kolledž, Tartu
- Pirang, H. 1926. Das Baltische Herrenhaus I. Die älteste Zeit bis um 1750. Verlag Jonck & Poliewsky, Riga
- Robertson, M. 2007. Conservation and authenticity. In Forsyth, M. (Ed.) *Understanding Historic Building Conservation*. Wiley Blackwell, Chichester, 26–34
- Rubene, S., Lāčauniece, I. 2013. Revitalization of the historical parks and gardens. Landscape Architecture and Art. *Proceedings of The Latvia University of Agriculture*. Volume 3, Nr 3, 71–82
- Steenbergen, C., Reh, W. 1996. Architecture and landscape. The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes. Prestel Verlag. München
- Tarkin, E. 2011. Eesti regulaarne mõisaansambel maastikus. Uuring maastiku avatuse, mõisasüdame ulatuse ning teekoridoride muutustest. Magistritöö. Tallinna Tehnikaülikooli Tartu Kolledž, Tartu
- Turner, T. 2005. Garden history. Philosophy and Design 2000 BC–2000 AD. Spon Press, London
- Vroom, M., J. 2006. Lexicon of Garden and Landscape Architecture. Birkhäuser. Basel, Boston, Berlin
- Watkins, J., Wright, T. 2007. The Management and Maintenance of Historic Parks, Gardens and Landscapes. The English Heritage Handbook. Frances Lincoln, London
- Ziemelniece, A. 2016. The Compositional Solutions of The Historical Parks in Latvia. *Research for Rural Development, Volume 1*, pp. 197–203

9. Bibliograafia

Sulev Nurme (PhD) on maastikuarhitekt, kes on pikka aega tegelenud parkide restaureerimise teemaga nii teoreetilises kui praktilises töös. Ta on töötanud õppejõuna Tallinna Tehnikaülikoolis ja Eesti Maaülikoolis. Tema pikaajalise kogemuse baasil on valminud doktoritöö „Eesti barokne mõisapark ja tänapäev: avastamine, mõistmine, taastamine“.